

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

УДК 247.5

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/62-1-5>

Ганна АКРІДИНА,
 orcid.org/0000-0003-0004-8824
 Ph. D.,

старший викладач кафедри образотворчого мистецтва
 Одеської державної академії будівництва та архітектури
 (Одеса, Україна) annakridina8@gmail.com

**ОСОБЛИВОСТІ ТЕМАТИКИ І СТИЛІСТИКИ
 САКРАЛЬНОГО МИСТЕЦТВА У СВЯТО-АРХАНГЕЛО-МИХАЙЛІВСЬКОМУ
 ЖІНОЧОМУ МОНАСТІРІ В ОДЕСІ**

У статті досліджені особливості тематики і стилістики монументально-декоративного мистецтва у Свято-Архангело-Михайлівському жіночому монастирі в Одесі. Зібрано інформацію з історії утворення архітектури головного Архангело-Михайлівського собору обителі, храму, освяченого на честь Собору преподобних отців Києво-Печерських, каплиці, присвяченій святим мученикам Борису і Глібу. Проаналізовано сучасний стан художнього оформлення обителі.

У публікації представлено документальний матеріал з історії, реконструкції та реставрації, сучасного оздоблення монастирських храмів і каплиці. Детальний аналіз сакральних творів здійснено у взаємозв'язку з архітектурним оточенням. Досліджені програми розписів, встановлено зв'язок сюжетів з тематикою освячення храмів. Виявлені композиційні і стилістичні особливості монументальних творів, які обумовлені специфікою завдань, поставлених перед майстрами, характером сучасної церковної архітектури.

Показано вплив візантійського іконопису на розписи і мозаїки обителі. Проаналізовано, що сучасні майстри православного монументального мистецтва створюють власну інтерпретацію художньої спадщини Візантії, що обумовлено необхідністю утворення синтезу з архітектурним оточенням.

Показані особливості і відзначена роль орнаментального декору монастирських храмів та каплиці. Наведені аналоги зі світового церковного мистецтва, які служили орієнтиром для художників-іконописців у створенні монументальних образів в екстер'єрах та інтер'єрах релігійних споруд. У результаті проведеного дослідження були з'ясовані особливості використання сучасних матеріалів і технологій у виконанні монументально-декоративного оформлення жіночого монастиря.

Вивчення мистецтва, представленого в Архангело-Михайлівському монастирі, здійснено у порівнянні зі світовими християнськими художніми творами. Такий підхід сприяє формуванню цілісного бачення розвитку церковного мистецтва півдня України.

Ключові слова: монументально-декоративне мистецтво, стінопис храмів, мозаїки, сакральне мистецтво, стиль, канон, візантинізм.

Anna AKRIDINA,
 orcid.org/0000-0003-0004-8824
 Ph.D.,

Senior Lecturer at the Department of Fine Arts
 Odessa State Academy of Civil Engineering and Architecture
 (Odesa, Ukraine) annakridina8@gmail.com

**THE PECULIARITIES OF THE THEME AND STYLISTICS OF THE SACRED ART
 IN THE CONVENT OF ST. ARCHANGEL MICHAEL IN ODESA**

The article examines the peculiarities of the theme and style of sacred art in the Saint Archangel Michael Convent in Odesa. The information from the history of the formation of the architecture of the main Archangel-Michael Cathedral, the temple consecrated in honor of the Council of the Kyiv-Pechersk Reverend Fathers, the chapel dedicated to saint martyrs Boris and Glib has been collected. The current state of the monumental and decorative art of the monastery has been analyzed.

The publication presents documentary material on the history, reconstruction and restoration, modern decoration of monastery churches and chapels. A detailed analysis of sacred artworks and monumental decor of the monastery's temples in relation to the architectural environment was carried out. The programs of paintings were studied;

the connection of the plots with the temples consecration was established. The compositional and stylistic features of monumental artworks have been revealed, which are determined by the specifics of the tasks set, the features of church modern architecture.

The influence of icon painting of the Byzantine canon and stylistics on the paintings and mosaics of the monastery has been shown. It is analyzed that modern masters of monumental Orthodox art create their own interpretation of the artistic heritage of Byzantium, which is due to the need to form a synthesis with the architectural environment.

The features and role of ornamental decoration of conventual churches and chapel are shown. Analogues from world church art which served as references for artists in creating monumental images in the exteriors and interiors of sacred buildings are represented. As a result of the conducted research, the peculiarities of the use of modern materials and technologies in the monumental and decorative art of the convent have been clarified.

The study of the art represented in the convent has been carried out in comparison with the world's Christian works of art. This approach contributes to the formation of a holistic vision of the church art development of the south of Ukraine.

Key words: *monumental and decorative art, temple wall painting, mosaics, sacred art, style, canon, Byzantinism.*

Постановка проблеми. У зв'язку з активним відродженням християнства в Україні з 1990-х років спостерігається зацікавленість вчених в мистецтвознавчих дослідженнях старовинної і нової храмової архітектури та іконопису країни. У вивченні сакрального мистецтва регіону важливим є дослідження мистецтва Свято-Архангело-Михайлівського жіночого монастиря, який є центром збереження і просування іконопису візантійської традиції.

Метою статті є мистецтвознавче дослідження монументально-декоративного оформлення Свято-Архангело-Михайлівського жіночого монастиря в Одесі.

Аналіз досліджень. Існує низка праць, які розкривають історичний аспект заснування і відродження Свято-Архангело-Михайлівського жіночого монастиря в Одесі. Серед них книги «Молиловні лампади. Історія Одеських монастирів» ігумені Серафими (Шевчик) (1996), «Храми и монастыри Одессы и Одесской области», написані під керівництвом О. М. Яція і видані у 2001, 2005 і 2012 роках. Питання впливу візантійської художньої системи на сучасне монументальне церковне мистецтво України опрацьоване у дисертації А. В. Сімонової «Візантійські традиції в сучасних розписах православних храмів України (кінець ХХ — початок ХХІ століття)» (2015) (Сімонова, 2015). Особливості розвитку мистецтва православних храмів Одеси досліджені у дисертації Г. В. Акрідіної «Монументально-декоративне мистецтво православних храмів Одеси» (Акрідіна, 2021).

Виклад основного матеріалу. Ще в часи Київської Русі архангел Михайл вважався покровителем держави, у зв'язку з чим був зображений на столичному гербі (Шевченківська енциклопедія, 2013: 228). Перші християнські святині Київської Русі, такі як Видубицький Свято-Михайлівський і Свято-Михайлівський Золотоверхий монастирі XI і XII століть отримали назву на його честь. Присвячення жіночого монастиря в Одесі

голови небесного воїнства пов'язано з тим, що він також є заступником ченців, які є образом янголів на землі. Храми на Михайлівській площі (1817–1820) і на вулиці Маразліївській, поблизу Суворовської фортеці (1828–1835) в Одесі були присвячені архангелу Михайлу. Останній згодом перетворився на жіночу обитель.

Архангело-Михайлівський жіночий монастир в Одесі було засновано у 1841 та освячено у 1844 році. Обитель була вперше закрита у 1923 році, а з 1930 по 1942 роки її діяльність було повністю зупинено. Під час окупації Одеси у 1942 році монастир було відкрито Румунською Духовною місією. Проте, у 1961 році, обитель була вдруге закрита, її територію передали міській туберкульозній лікарні. Церковне майно було передано у кафедральний собор і Свято-Успенський чоловічий монастир. Зафіксовано, що на початку 1990-х років територія з напівзруйнованими будівлями перебувала у запустінні.

Відродження Архангело-Михайлівської обители почалося у 1992 році, освячення було здійснено першого травня 1993 року. На сьогодні жіночий монастир активно здійснює суспільне та освітньо-просвітницьке служіння. Територія обители включає Будинок милосердя, заснований у 1990-х роках, а також музей «Християнська Одеса», відкритий у 2004 році. Крім того, регулярно проводяться культурні заходи, такі як християнські виставки-ярмарки. Діяльність монастиря спрямована на збереження і поширення канонічної православної культури. Він є місцем навчання студентів іконописного, золотощвейного і регентського відділень Одеської духовної семінарії (далі – ОДС). Керівництво здійснюється черницею Таїсією (Есфір Наумівною Серпіоною).

Починаючи з 1992 року, живописці-монументалісти і мозаїсти працювали над прикрашенням Архангело-Михайлівської обители. При вході на територію святині розміщені керамічні панно з образом архангела Михайла з серафимами, виконані у технології майоліки, які були ство-

рені Валерієм і Наталією Албул. А. О. Шелюто та А. С. Чаркін є авторами мозаїк на фасадах храмів. Колектив майстрів під керівництвом В. В. Рудакова розписав інтер'єри монастирських церков.

15 травня 2004 року було освячено каплицю святих Бориса і Гліба, розташовану у жіночому монастирі (іл. 1). У середині ніш фасаду розміщені повнофігурні мозаїчні ікони цих святих (іл. 2). Образи були створені у 2007 році Андрієм Олександровичем Шелюто (1968 р. н.). З 2002 року він разом з дружиною О. М. Шелюто очолює відділення церковного художнього шиття при ОДС. У мозаїках помітний стилістичний вплив творів Візантії Комнінівського і Палеологівського періодів. Особливу розкіш надає деталізація княжих риз з візерунками, зокрема багато прикрашений пурпуровий гіматій святого Гліба. Завдяки орнаменту, який нагадує декор склепінь хору Софії Київської, досягнуто візуальне згладжування лінії стикування панно і насиченого облицювання каплиці. Прихильність традиціям Візантії простежується у комбінації кольорової смальти і мармуру різноманітних відтінків. Згідно зі спостереженнями А. О. Шелюто, через те, що мармур легко вбирає вологу і забруднюється, помітно змінюючи тон, його застосування в екстер'єрній мозаїці вимагає особливої вибірковості (Акрідіна, 2018). Золота смальта тла виготовлялася за класичною технологією: були використані три шари скла і прошарки сусального золота. Комбінований метод набору мозаїки були обрані майстром для уникнення деформації плити у майбутньому.

Головний храм монастиря освячений на честь архангела Михаїла. Він розташований на другому поверсі великої підковоподібної будівлі в архієрейській приймальні. Історичні записи свідчать про те, що у 1942 році був прийнятий акт на будівництво храму за проектом, розробленим архітектором Д. Т. Мірошніченком з допомогою черниць монастиря Мелетії, Тамари і Таїсії. Восени того ж року було завершено облаштування церкви. У день архістратиґа Михаїла відбулося її освячення. У травні 1952 року було розпочато реконструкцію Архангело-Михайлівської церкви, в результаті чого було розширено площу приміщення, створені хори і новий стінопис. На збереженій фотографії 1950-х років можна бачити, що аналогом художнього оформлення храму був монументальний живопис В. М. Васнецова зі Свято-Володимирського собору у Києві, який надав значний вплив на розвиток церковного мистецтва від кінця XIX століття.

Після повернення монастиря єпархії, у 2007 році розпочалося активне відновлення Архангело-Михайлівського храму. Просторе приміщення, яке не має купола і стовпів, поділене трьома півциркульними арками на дві зони. Східна половина має стіни, які переходять у зімкнутий звід, тоді як західна частина, що має плоску стелею, виконує функцію притвору. Програма нових розписів була розроблена Ігуменею монастиря Серафимою (Шевчик) та іконописцями В. В. Рудаковим і Н. Є. Желтомирською. Стінопис храму було створено в період між 2011 і 2015 роками (іл. 3).

Іл. 1. Каплиця святих Бориса і Гліба. 2004 р.

Іл. 2. А. О. Шелюто. Св. Борис. Св. Гліб. 2007 р.
Мозаїки каплиці

Розписом керував В. В. Рудаков, у проєкті брав участь А. О. Письмиченко. Стилiстика монументальних творiв поєднує провiднi вiзантiйськiй i давньоруськiй стилi.

У захiднiй частинi храму зображенi численнi образи святих ченцiв, що вiдображає тему його посвяти, оскiльки монахи є подобою янголiв на землi. У стiнописi представленi образи святих Іоанна Пустельника, Симеона Стовпника, Іоанна Святогорця, сюжети з життя Сергiя Радонезького та Олександра Свiрського.

У розписi «Спас Недрiманне Око», що знаходиться над порталом, Господь Ісус Христос зображений з вiдкритими очима. Ця iконографiя вiдображає фрагмент тексту Старого Завiту, де Бог порiвнюється з левом: Лев, що з племенi Юдиного (Об'яв. 5 : 5). Якостi царственої тварини, яка навiть сплячою навiває трепет i страх, надають можливiсть такого порiвняння. Іконографiя розпису iлюструє слова Христа: Я сплю, та моє серце не засинає (Пiсн. 5 : 2). У композицiї передано як богобоязливi люди перебувають пiд невпинною охороною Ісуса i Дiви Марiї вiд «тяжкого сну грiховного».

У центрi стелi притвору розташована композицiя «Богородиця на престолi» з Немовлям серед ангелiв в оточеннi стилiзованої виноградної лози у виглядi альфрейних вiзерункiв. Подiбна композицiя присутня у розпису плафону церкви Святого Михаїла (близько 1230 р.) у Гiльдесгаймі, в iконах «Спас Лоза Істинна» («Христос Виноградар»). Поєднання образiв святих i рослинних мотивiв, зображення святих в оточеннi рослинних мотивiв у розписi «Богородиця на престолi» нагадує iко-

нографiю «Дерево Єссея», що є алегорiєю родо-воду Ісуса Христа.

Композицiї на склепiнних схiдному нефi «Чудо у Хонех», «Чудо у монастирi Дохiар» вiдображають чудеса архангелiв, що є провiдною темою розпису храму. У захiднiй частинi сакрального простору розташовується композицiя «Три отроки у вогненнiй печi», що заснована на тексті Книги пророка Даниїла (Дан. 1 : 7). Фрески на цей сюжет присутнi у катакомбах Прiсцилли (IV ст.), у печернiй церквi Каранлiк у Каппадокiї (XI–XIII ст.), монастирi Ватопед на Афонi (1312), храмi Святих апостолiв у Сербiї (XIV ст.), у мозаїцi монастиря Осiос Лукас (XII ст.) та у книжкових мiнiатюрах. Спостерiгається вiдповiднiсть iконографiї «Покрова Богородицi», зокрема образу «Покрий нас кровом крилу Твоєю», який був особливо поширений на початку XVIII столiття.

Подоба банi i вiтрила у нефi сформованi за допомогою живописних засобiв. Композицiя «Пресвята Трiця Старозавiтна», заснована на одкровеннi Сергiя Радонезького i вiдтворена з оригiналу Андрiя Рубльова, розмiщена на перетинi орнаментованих смуг, що iмiтують ребра зводу. Орнаментованi «ребра» з'єднують центральну композицiю з образами євангелiстiв у медальйонах. На стiнах є два живописнi яруси. У верхньому з них представленi багатофiгурнi композицiї фризогого типу. Вiвтарний розпис є найбільш масштабним. У ньому поєднанi образ Христа Вседержителя i мотив Деїсусу з сонмом ангелiв.

У Будинку милосердя (iл. 4) Архангело-Михайлiвського монастиря знаходиться храм,

Іл. 3. Інтер'єр АрхангелоМихайлiвського храму жiночого монастиря.
Розпис: 2011–2015 рр.

який був освячений у 2007 році на честь Собору преподобних отців Києво-Печерських. Особливостями архітектури храму є однобанна конструкція, відсутність стовпів і вітрил і кубічна форма апсиди. Програма розписів була сформована В. В. Рудаковим і настоятелькою обителі Серафимою (Шевчик). Художнє оздоблення було створено у 1999–2000 роках В. В. Рудаковим і Н. Є. Желтомирською з допомогою А. Письмиченка та І. Паламаря, які малювали убриси та орнаментальні елементи. Лінійне розміщення зображень по чотирьох рядах і відокремлення композицій опушкою або смугою візерунків дозволило досягти синтезу стінопису з архітектурою. Схожі прийоми можна помітити у монастирях Осіос Лукас і Дафні, монументальні композиції яких також мають чіткі обрамлення. Особливістю розпису є зміна сили тону зображення у залежності від розташування мальовничого ярусу. Стінопис собору Різдва Богородиці Ферапонтова монастиря, що був створений на початку XVI століття, є провідним аналогом вишуканого колориту, розташування фігуративних композицій та орнаментів по ярусах.

У процесі створення розписів художники-іконописці надавали перевагу передачі теми посвяти храму та гармонійному поєднанню художнього оформлення з камерним архітектурним простором. У другому живописному реєстрі нефа можна бачити композицію «Собор преподобних отців Києво-Печерських», де центральними є образи Антонія і Феодосія. Покриті руки святих, якими вони тримають ікону Успіння Богородиці,

підкреслює особливе благоговіння. Зображення храму символізує Києво-Печерську Лавру.

Розпис на північній стіні зображує сцену, яка описана в Києво-Печерському патерику (Києво-Печерський патерик, 2001), де Богородиця звела чотирьох знатних зодчих для створення першої кам'яної церкви Києво-Печерського монастиря у 1073 році. Кожен елемент композиції детально ілюструє історичний текст. Наприклад, архітектурний тип храму, зображений у розпису, відповідає свідченням про початковий вигляд Успенського собору, який мав один купол і шість стовпів (Жарких, 2013: 250–252). По сторонах від образу Богородиці можна побачити 12 святих мужів, серед яких Антоній і Феодосій Печерські. Історичні джерела свідчать, що в XI столітті монах Антоній, засновник чернецтва у Київській Русі, перебував у Києві, де залучив до себе 12 прихильників та безліч учнів. Феодосій був одним з учнів Антонія, його шанували разом з наставником.

У стінописі храму у верхньому ряду нефа у хронологічному порядку зображені сюжети дванадесятих свят. Фігури святих крупні. Це надає їм величного вигляду порівняно з навколишнім простором. Також, на іконах бічні елементи часто виходять за межі зображень, що створює відчуття нескінченності композиції.

У нижній частині стінопису розміщені тексти з богослужбової книги (мінеї), які містять молитви на честь святих на кожен день року. Орнамент з виноградними пагонами оточує тексти і створює візерунок. Художнє оформлення

Іл. 4. Будинок милосердя. 1990-ті рр. Свято-Архангело-Михайлівський жіночий монастир

храму надає враження розкритої книги за рахунок наявності багатофігурних сцен і текстових композицій, що схоже на мистецтво ілюмінованих рукописів. Додаткові написи у храмі підкреслюють догматичний зміст зображень. Зокрема, слова Спасителя церковнослов'янською над вітварною композицією «Євхаристія» пояснюють сакральний сенс Причастя.

Художнє оформлення церкви, розташування монументальних композицій відповідає канону і передає догматичний зміст, незважаючи на відсутність таких традиційних елементів архітектури як стовпи, вітрила, конха. Наприклад, зображення євангелістів на східній та західній стінах центрального нефа вписані у трикутники, що створюють подобу вітрил. Також образи серафимів на вузьких міжвіконних площинах барабана купола мають шість крил, а не меншу їх кількість.

Образ Христа Пантократора у куполі детальний і витончений, він відповідає зразкам мистецтва Палеологівського Ренесансу. Кольори, що використовуються в церковному живописі, такі як блакитний, теракотовий і вохра, повторюються в різних елементах стінопису, створюючи гармонійний ансамбль. Верхній регістр стінопису вітваря містить композицію «Євхаристія», яка складається з двох частин. У цьому розпису образи Христа та ангела, що служить Йому під час піднесення Дарів, подвоюються.

Багатофігурні композиції та окремі образи у храмі були написані акрилом на полотнах. Тексти та орнаменти третього ярусу були нанесені на

поверхні стін. Слід відзначити відсутність застосування трафаретного методу, про що свідчить те, що елементи візерунків інтер'єру відрізняються один від одного. Всі елементи живопису підпорядковані загальному композиційному, стилістичному, колірному задуму. Це сприяє виявленню головного і другорядного у художньому ансамблі.

Висновки. Внаслідок проведеного дослідження було з'ясовано, що через художнє оформлення храмів передано символічний зміст присвячення жіночого монастиря (1844) архангелу Михаїлу.

Монументально-декоративне мистецтво храмів Архангело-Михайлівського монастиря створено переважно у стилістиці візантійського іконопису. Відзначено, що мозаїки каплиці святих Бориса і Гліба зазнали вплив мистецтва Комнінівського і Палеологівського періодів. Було встановлено, що в розписах Архангело-Михайлівського храму і церкви на честь Собору преподобних отців Києво-Печерських поєднано візантійську спадщину з ясністю ритмів композицій, гармонійністю та узгодженістю колористичного рішення, які притаманні фрескам Андрія Рубльова і Діонісія.

Таким чином, Архангело-Михайлівський монастир в Одесі є одним з важливих центрів України з розвитку і просування сакрального монументального мистецтва, створеного за візантійським канонам і стилістикою. Підкреслено, що існування іконописного відділення ОДС в обителі сприяє збереженню і дослідженню спадщини візантійського мистецтва.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Акрідіна Г. В. Монументально-декоративне мистецтво православних храмів Одеси : дис. ... доктора філософії. Київ, 2021. 242 с.
2. Жарких М. І. Успенський собор Печерського монастиря у Києві. Енциклопедія історії України : у 10 т. Київ : Наукова думка, 2013. Т. 10. С. 250–252.
3. Інтерв'ю з Шеліото А. О. [Звукозапис]. Одеса, 2018. 124 хв. Аудіоархів Г. В. Акрідіної.
4. Києво-Печерський патерик / пер. з церковносл. М. Кашуба і Н. Пікулик. Львів : Свічадо, 2001. 192 с.
5. Сімонова А. В. Візантійські традиції в сучасних розписах православних храмів України : автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства : спец. 17.00.05 «Образотворче мистецтво». Харків, 2015. 23 с.
6. Шевченківська енциклопедія. У 6 т. Михаїл Архістратиг / Гол. ред. М. Г. Жулинський. Київ : Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка, 2013. Т. 4. С. 228.

REFERENCES

1. Akridina H. V. (2021) Monumentalno-dekorativne mystetstvo pravoslavnykh khramiv Odesy [Monumental and decorative art of Orthodox churches in Odesa]: dys. ... doktora filosofii. Kyiv, 2021. 242. [in Ukrainian].
2. Zharkikh M. I. Uspenskyi sobor Pecherskoho monastyria u Kyievi [Dormition Cathedral of Pechersk Monastery in Kyiv]. Entsiklopediia istorii Ukrainy : u 10 t. Kyiv : Naukova dumka, 2013. T. 10. 250–252. [in Ukrainian].
3. Interviu z Sheliuto A. O. [Interview with A. O. Sheliuto] [Zvukozapys]. Odesa, 2018. 124 khv. Audioarkhiv H. V. Akridinoi. [in Ukrainian].
4. Kyievo-Pecherskyi pateryk [Kyiv-Pechersk paterik] / per. z tserkovnosl. M. Kashuba i N. Pikulyk. Lviv : Svichado, 2001. 192. [in Ukrainian].
5. Simonova A. V. Vizantiiski tradytsii v suchasnykh rozpysakh pravoslavnykh khramiv Ukrainy [Byzantine traditions in modern paintings of Orthodox churches in Ukraine] : avtoref. dys. ... kand. mystetstvoznavstva : spets. 17.00.05 «Obrazotvorche mystetstvo». Kharkiv, 2015. 23. [in Ukrainian].
6. Shevchenkivska entsyklopediia. U 6 t. Mykhail Arkhistratyh [Archangel Michael] / Hol. red. M. H. Zhulynskiy. Kyiv : In-t literatury im. T. H. Shevchenka, 2013. T. 4. 228. [in Ukrainian].